

УДК 34.01

В. БРИЖКО, доктор філософії (Ph.D) з юридичних наук,
старший науковий співробітник

ДО ГНОСЕОЛОГІЇ КАТЕГОРІЇ* “ПРАВО”

Анотація. Щодо “права” як базису побудови демократичної, соціальної, правової держави.

Стратегія України щодо європейської інтеграції [1, с. 7] декларує рух до демократії, соціального господарства, функціонування органів держави згідно з чинним законодавством та спрямування до держави громадянського суспільства, яке базується на засадах забезпечення прав людини та основоположних свобод.

У статті 8 Конституції України визначено: *“В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії...”* [2].

Стосовно зазначених формулювань продовжуються суперечки. Вони і досі залишаються належним чином не осмисленими як теорією, так і юридичною практикою. Це породжує різні суб’єктивні інтерпретації у тлумаченні, зокрема того, що стосується сутності категорії “право” та його верховенства.

У навчальному посібнику “Правознавство” [3, с. 56] “право” визначається як *“система соціальних норм”*, що посідає провідне місце. Автори далі зазначають, що *“в юридичній літературі право розглядається як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави (юридичне право)”*. Потім автори поділяють “юридичне (позитивне) право” на об’єктивне і суб’єктивне. Перше – це система усіх правових приписів, що встановлені, охороняються, захищаються державою. Друге – певні можливості, міра свободи, що належить суб’єктові, який сам вирішує, користуватися ними чи ні. Таким чином, “право” складається з так званих “загальносоціального явища” (не дуже зрозуміло, що це таке) і “волевиявлення держави” (тобто – із бажання, згоди або незгоди державної влади, зокрема, законодавця, суду на будь-що). Іншими словами, можна зробити висновок: *“право” – це воля існуючих органів влади (раніше – це була воля класу), що тлумачать (трактують) його на свій розсуд, за якими стоїть та яких захищає держава.*

Згідно з “Юридичною енциклопедією” – *“Право – система соціальних загальнообов’язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою”* [4, с. 5; 5]. Тобто енциклопедія зазначає, що “право” – це “норми” поведінки.

Історично, спочатку роль влади зводилася переважно до санкціонування звичаїв (звичаєве право), надання загальнообов’язкового змісту певним звичаям. Поступово “право” стала ототожнюватися з поняттям “правотворча діяльність”, яка насправді розглядалася як “законотворча діяльність” із упорядкування суспільних відносин. Вона стає монополією держави в особі її законодавчих органів та судів (прецедентне право).

У наш час “право” розглядається соціальною системою. Її складовими є галузі права, правові інститути: традиційні (цивільне, кримінальне, адміністративне тощо право) та

© В.Брижко, 2007

---

* Категорія – максимально широке поняття, що відбиває найбільш загальні й істотні (суттєві) властивості, ознаки, зв’язки і відносини суб’єктів, предметів, явищ і процесів об’єктивного світу.

комплексні (господарське, екологічне, житлове право тощо). Рішенням Президії ВАК України від 21.05.2003 р. № 26-11/5 затверджений паспорт нової спеціальності 12.00.07 – інформаційне право та правова інформатика.

Особливе місце посідає міжнародне право, джерелами якого є не внутрішнє законодавство, а міжнародні договори та угоди, що регулюють відносини між державами.

З наведеного можна зробити висновок – у теорії та практиці юриспруденції категорія “право” за сутністю розглядається як “явище + соціальні норми” або звичайно як “норми”.

У природній об’єктивності такого уявлення маємо великий сумнів. Цьому сприяють думки, які досить обережно торкаються сутності “права” в роботі [6], хоча й наводиться вислів судді Конституційного суду ФРН Е.-В. Бьокенфьорда: *“Неможливо гарантувати свободу шляхом формальних юридичних приписів; свобода може бути гарантована тільки в межах фундаментальної системи цінностей, що міститься в конституції”* [7].

Та все ж, виникає питання: що таке “право” – “явище” чи “норми”, чи – це їх суміш та яке до них має відношення поняття “справедливість”, якої усі прагнуть?

Почнемо із зауваження того, що поняття “справедливість” (від лат. – “justitia”; за С. Ожеговим – це *“система судовик установ, а також сфера їх діяльності”* [8, с. 912]) походить від категорії “право” (від лат. – “jus”). Справедливим вважається те, що виражає право, відповідає праву, те, що є правильним, правомірним, істинним, підтримує гармонійність у житті.

За формальною логікою (за суттєвими ознаками та відмінностями) зміст категорії “право” не збігається із змістом понять “правотворча” або “законотворча діяльність” та “законодавство”, вони є тільки формою виявлення “права”. Тобто, “законотворча діяльність” – це розробка норм упорядкування суспільних відносин, а “законодавство” – це сукупність законодавчих актів, зміст яких визначається відповідними нормами, що затверджені у встановленому порядку. Іншими словами, держава не може мати монополію на “право”. Ця категорія має природний зміст, є базисом створення норм та законодавства й не повинна залежати від суб’єктивно-політичних уявлень.

Науково-юридичний зміст категорії “право” (не побутовий, коли зазвичай це слово використовується як кому та де заманеться) може бути зрозумілим лише за умов відокремлення його від таких понять, як “закон”, “норми”, “нормативно-правові акти”, “загальнообов’язкові норми”, “волевиявлення держави”, “правотворча діяльність”, “законотворча діяльність”. І це повинно здійснюватися на основі історично вироблених гуманістичних уявлень щодо людських стосунків, прав людини та свобод, що висвітлені у Конвенції Ради Європи 1950 року та Протоколах до неї (див. [1, с. 34-59]). Інакше кажучи, “право” – це не “явище” (тобто не форма проявлення будь-чого), не “норми” (тобто, не правила поведінки), не “закони” (тобто не сукупність відповідних норм). *“Право” – це природні загальнолюдські цінності щодо справедливості* (тобто початкові світопереконавання про справедливий устрій між людьми), що вироблені історією світової цивілізації та призначені для подолання такого соціального феномену, який Томас Гобс (1588 – 1679 р.) у книзі “Левіафан” (опублікована у період правління О. Кромвеля) визначив як *“війна всіх проти усіх”* [9]. До речі, Лех Валенса (свого часу лідер “Солідарності”, керівники якої після перемоги перелаялися, що є звичайним для нових демократій) визначав дефініцію “демократія” як *“війна всіх проти всіх під контролем права”*.

За Т. Гобсом, усі люди рівні від природи. Але оскільки вони егоїсти і прагнуть не тільки зберегти власну свободу, а й підпорядкувати один одного, то виникає ситуація боротьби кожного з усіма. Це робить життя *“безпросвітним, звіриним, коротким”*. У подібному суспільстві людина людині – вовк. Щоб вижити в цій війні, люди об’єдну-

ються та передають повноваження центральній владі. Таким чином, держава предстає як результат дії суспільного договору. Договір між людьми завершується вибором правителя або верховного органу – від цього залежить форма правління, – який допомагає покласти край війні. Оскільки держава відображає бажання більшості об’єднатися, то проти цього не в силах боротися окремі люди. *“Наступає мир, – вважав Т. Гобс. Без влади держави всі заклики до моралі перетворюються на пустий звук. Тільки держава вносить порядок у безладний потік людських пристрастей та інстинктів, за допомогою закону приборкує їх, щоб люди не могли шкодити один одному.*

Важливо підкреслити: Т. Гобс був прихильником необмеженої влади держави, що поширюється як на поведінку людини, так і на її переконання. У ті часи таких понять, як “права людини”, “громадянське суспільство”, “свобода слова” тощо не існувало. Незважаючи на те, що філософ не ставив під сумнів “кастовість” і привілейованість заможної частини суспільства, головною умовою справедливості він вважав *“наличие внутреннего света, указывающего путь к истине”* – і стверджував (у розвиток думки Френсіса Бекона – *“Истина дочь Времени, а не Авторитета”* [10]) – *“Философия есть дочь твоего мышления”*. Тобто він закликав людей не чекати негативних подій, а думати та шукати мудрість у стосунках.

“Право” не є та й не може бути регулятором суспільних відносин. Воно декларується у доктринах, концепціях, світових стандартах. Його реалізація потребує визначення у конституціях, нормативних актах та механізмах їх впровадження у життя. Право – це вищий базис відстоювання інтересів особи від посягань державних осіб. Гітлер і Сталін розглядали право як відстоювання інтересів держави, навіть на шкоду особі; тобто – народ, держава – все, людина із законом – потім. Ф. Бекон казав: *“Существуют три источника несправедливости: насилие, злонамеренное коварство, прикрывающееся правом и именем закона, и жестокость самого закона”*.

Академік АПрН України В.Г. Гончаренко зауважує: *“...ніщо не є законним, якщо воно суперечить розуму. В цьому древньоримському афоризмі міститься мудра настанова в сенсі справедливого регулювання відносин у суспільстві, адже право – це система наявних у даному суспільстві правових доктрин і цінностей та сформована на цій основі система загальнообов’язкових правил поведінки. Саме тому проголошений Конституцією принцип верховенства права є великим соціальним досягненням”* [11].

Право – це система цінностей, накопичених історією (правда, справедливість, мораль, свобода тощо), а не воля органів держави та законодавця. Ці цінності існують не для того, щоб панувати в реальному житті для окремих груп та осіб; як казав Ш. Лемель: *“Для других создают правила, для себя – исключения”*. Вони існують для врівноваження цінностей реальних, якоюсь мірою орієнтувати їх у бік ідеалу, зменшити несправедливість, надати більшої правди у житті, позбавити нас від “макіавеллістів”, маніпуляторів-політиканів, демагогів, заангажованих ЗМІ тощо. Тому право повинно панувати над державою, адже воно є первинним, а держава та закони – вторинні. Держава не створює і не змінює право, вона лише здатна надавати йому формально юридичну визначеність та зобов’язана її захищати. Але політики й особи, обтяжені “народною довірою”, та належні їм ЗМІ постійно намагаються нам навіяти, що не нашого розуму справа сувати носа за правдою і справедливістю у всякі там державні справи і таємниці, тим більше звертатися до Євросуду з прав людини. Дізнаються, наприклад, правду про таємницю знищення журналіста, підслуховування, отруєння Президента тощо – і вийде одна шкода. Деяким особам байдуже те, що прагнення до

знання правди – це найважливіший інстинкт розумної істоти, необхідний початковий етап у порядному та справедливому житті в цьому світі, що і є суттю та виправданням існування людини на глиняному клаптику під назвою Земля, що мчить у нескінченності.

Будь-яке обмеження знання нестерпне людині як форма обмеження його свободи – обмеження особи в задоволенні бажання і дії. Знати і жити – це одне і те ж. Тобто існуюча в незалежній Україні реальність свідчить про те, що влада робила та робить кожного з нас не “людиною-особистістю”, а “людиною державною”, для якої “верховенство права” – на папері. Й це нерідко здійснюється за допомогою маніпулювання свідомістю людини, демагогії, брехні тощо, до чого ми звикли, бо усі роки “незалежності” нас приручають до старої “залежності”, але вже в ринкових умовах.

Щодо сутності стрімко зростаючої кількості законів, підзаконних актів та нескінчених змін до них (в яких стає все складніше орієнтуватися), то вони продовжують віддавати перевагу правам держави, але не правам окремої людини. Це – руйнівна тенденція, про яку багато хто з еліти розуміє, але мало чого робить. Сучасна влада не дуже “чує” сучасні думки розумних людей, зокрема: *“Действительная демократия там, где уважают меньшинство”* – І. Плющ, від 05.06.1998 року.

У виступі на конференції “Україна-2007” у Європейському парламенті Олександр Северин на усю Європу та увесь світ зазначив наступне: *“...коли йдеться про права людини в Україні, слід розуміти дві речі.*

Перше. В Україні існує доволі непогана в частині, що стосується прав та свобод, Конституція України, стаття 3 якої, зокрема, декларує: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”.

Друге. Все це “верхівку” цікавить лише настільки, наскільки використання відповідної риторики є корисним задля отримання, збереження, примноження влади.... Система жодним чином не зацікавлена в реалізації людських та громадянських прав і свобод. Радше – зацікавлена рівно настільки, наскільки це потрібно для окомилання Європи” [12].

Для того щоб віднайти та запустити механізми забезпечення принципу верховенства права, слід відійти від застарілого правового мислення та сформувані сучасне позитивне мислення, що базується на природному типі праворозуміння, яке не обмежується трактуванням права як системи норм, встановлених або санкціонованих державою, а розглядає його як загальногуманістичну цінність, інститут, що стоїть на сторожі особистості, її прав і свобод, силу, здатну “приборкати” саму владу, захистити громадянина від її свавілля. Лише за цієї умови втілення принципу верховенства права стане реальністю.

Враховуючи природне існування та призначення того, що вкладається у категорію “прав”, можна логічно вивести його складові, які по суті є самостійними принципами, що лише за умов їх реалізації складають, визначають та забезпечують нормативний аспект його реалізації. До нього належать такі складові:

- пріоритетність прав людини і основоположних свобод;
- обмеження державної влади правами людини та свободами. Заборона патерналістського тлумачення прав людини та свобод, що відповідає природному праворозумінню;
- створення максимальних умов самостійності права від політики (абсолютно відокремити ці речі неможливо, тому відносна, максимальна самостійність). Право має

створювати “поле”^{*} для політики, політика повинна засновуватися на праві, а не навпаки.

Щоб політика була ефективною, вона повинна базуватися на наступних конституційних нормах:

1. *Народ є не джерелом влади (стаття 5 Конституції), а є єдиним її носієм.*

2. *Конституція має бути перероблена фахівцями-юристами (бажаючими створити демократичну, соціальну, правову державу, а не країну, яка належить 200-300 сім'ям) у єдиний нормативно-правовий акт прямої дії, і зробити це легітимним має народ, а не окремі, навіть дуже авторитетні партії чи особи.*

До речі, є відчуття, що сучасна економічна еліта у запалі переприватизацій та нескінченного реваншизму не розуміє, що політичні кризи не відповідають інтересам будь-кого з них. Вони першими й постраждають. Нігілізм по відношенню до права, а що головне – лобіювання законів за будь-яку ціну тільки у своїх інтересах, завжди будуть тримати суспільство у напрузі.

3. *Не повинно бути поділу влади на три складові, тобто існують три окремі гілки влади (стаття 6 Конституції). Необхідно ділити не владу, а функції її здійснення. Необхідно обов'язково додати державі інформаційну функцію у зв'язку із розвитком правової інформації, інформаційного права та перспективами розвитку е-середовища.*

4. *Створити незалежність судової влади від держави та ввести жорстку громадянську контрольну функцію над її діяльністю. Заборонити судам у відмові в правосудді. Заборонити відомствам, що координують діяльність зв'язку (зокрема, Мінтрансзв'язку), у відмові подання та пересилання скарг громадян до Європейського суду.*

5. *Заборонити зворотню дію закону.*

Звичайно, цей перелік можна продовжити, і вважаємо, він буде продовжений.

Головне у тому, що джерелом норм Конституції повинно бути право, що базується на природі самої людини, на розумі індивіда, на історичних цінностях. Людина є розумною істотою, яка має свідомість, почуття і свободу волі, здатна (що дуже важливо) у справедливих соціальних умовах володіти собою, опановувати себе. Саме принцип верховенства розуму в поєднанні з такою абстрактною, але важливою категорією, як справедливість і є ідеальною характеристикою принципу верховенства права.

Висновки.

1. Реальне втілення у життя принципу верховенства права є вкрай необхідним як базис побудови держави для людини, перетворення “громадян-підданих” на суспільство вільних особистостей та підпорядкування політичної влади такому суспільству. Це є і завжди буде потребою та вимогою більшості українського народу при створенні країни, спрямованої на справедливість та здоровий глузд, тобто на те, що насправді є демократичною, соціальною та правовою державою.

2. Технічні досягнення ХХ століття надали якісно нові можливості політикам та засобам масової інформації, що перетворюються в руках обмеженої частини населення на могутній інструмент інформаційної експансії (див. [13]). Справжній плюралізм та застосування принципу верховенства права у вирішенні соціально-політичних проблем, так само як і вплив широких мас на інформаційну політику державних органів і приватних компаній, – явище вельми рідкісне і швидше є виключенням, ніж правилом.

---

* У юридичній літературі часто використовують термін “правове поле”. Виник з англійської “legal environment”, що при перекладі на українську мову дослівно означає “законне середовище” або “середовище закону”.

Разом з тим, світ стоїть на порозі чергового прориву в області розповсюдження інформаційних ресурсів завдяки всесвітнім мережам кабельного і супутникового мовлення, що поширюються. Вони, у свою чергу, сприяють появі нових технологій інформаційно-психологічного впливу та маніпулювання свідомістю людини, які не завжди мають конструктивний зміст.

3. У технології маніпулювання свідомістю людини тема справедливості та свободи є головною. Людина, яка стала об'єктом маніпулювання, по суті стає річчю.

З іншого боку, парадоксально, але факт – технології маніпулювання свідомістю в повсякденній і діловій взаємодії стають все більш витонченими і замаскованими; зростання благополуччя людей не веде до зменшення цієї тенденції. Тобто, на превеликий жаль, ситуація з індивідуальною поведінкою не покращується, що може бути наслідком недостатнього рівня законодавчого забезпечення такої абстрактної, але такої важливої для людини категорії, як справедливість у суспільному устрої, яка є невід'ємною складовою принципу верховенства права.

4. Як вважаємо, категорія “право” як базові цінності – першооснова, провідні ідеї щодо справедливості у відносинах, що вироблені історією світової цивілізації, у юриспруденції повинно бути відокремлено від формально-суб'єктивного уявлення та відображення базових цінностей, сформульованих у загальних юридичних формулах “конституції” (вищі юридичні норми держави), “законах” (норми, що деталізують вищі юридичні норми), “підзаконних нормах” (уточнюють норми законів) тощо.

Зазначена структуризація може створювати умови та можливості зменшення тиску політиків та маніпуляторів свідомістю людини – коли людина говорить, що вона має на щось право, то це має розглядатися з точки зору таких базових людських цінностей, як справедливість та свобода, потім – підтверджуватися відповідною юридичною формулою, що визначена у тому чи іншому міжнародному стандарті.

Практична реалізація зазначеного повинна починатися зі зміни існуючих у Конституції формулювань. Щоб Основний Закон був не декларацією, а законом прямої дії, щоб у ньому, нарешті, з'явилася категорія, яка визначає його покликання – категорія “справедливості”, яка є невід'ємною складовою категорії “право”, щоб Основний Закон став міцним фундаментом держави, а не гойдалкою повноважень, яку розхитують різні політичні угруповання, називаючи це красиво “системою важелів і противаг”, щоб влада була публічною, а не кулуарною, щоб у Конституційному Суді не тільки політики та державні органи могли відстоювати свої інтереси, а й прості люди мали можливість захистити свої природні права, зокрема щодо захисту природного права (права власності) людини на свої персональні дані. Є необхідність у суттєвих змінах Основного Закону України, зокрема того, що стосується формулювання статті 8 Конституції України.

Якщо в статті 8 Конституції України йдеться про принцип верховенства права, так і слід викласти у ній відповідні принципи права, що відповідають світовим стандартам, а не вести мову про статус та діяльність щодо законів та норм. Інакше будемо й надалі мати порушення одного з основних законів формальної логіки – закону тотожності. Це закон про логічну помилку підміни тезису [14]. Він потребує точності та стійкості у поняттях, їх зв'язках та відносинах за обсягами ознак: суттєвих, додаткових та випадкових. Порушення закону створює хаос понять, категорій та їх взаємовідносин, сприяє суб'єктивізму у вирішенні, зокрема позовів щодо захисту прав людини та свобод.

5. Сьогодні увесь світ прямує до інформаційного суспільства, у якому інформаційні ресурси та знання завдяки інформаційно-комп'ютерним технологіям та

телекомунікаціям стають одним з головних засобів забезпечення життєдіяльності людини, суспільства і держави. Світ від середовища індустріалізації переходить до електронно-інформаційного середовища. Цей віртуальний світ порівняно з традиційним світом має суттєві особливості стосовно упорядкування інформаційних відносин, багато проблем якого поки що не вирішено. Це стосується, зокрема пошуку ефективних механізмів та техніко-технологічних засобів *захисту інформаційних ресурсів* [див. 13, 15], нерозв'язання у країні належним чином проблем системної інформатизації законотворчої, правозастосовної, правоосвітньої діяльності [див. 1, 17, 18], заперечення у запровадженні нової у світі юридичної категорії – *права власності кожної людини на свої персональні дані* [див. 18, 19], неналежного ставлення держави до *кодифікації інформаційного законодавства* згідно з вимогами міжнародних стандартів та взагалі до питань запровадження *інформаційного права* [див. 13, 20].

Вважаємо, що в юриспруденції поняття “право” потрібно чітко розрізняти (відокремлювати) та відповідно застосовувати від таких понять, як “закон”, “норми”, “нормативно-правові акти”, “загальнообов’язкові норми”, “волевиявлення держави”, “правотворча діяльність”, “законотворча діяльність” тощо. **“Право” – це природні загальнолюдські базові цінності щодо справедливого суспільного устрою і відповідні взаємовідносини, вироблені історією світової цивілізації.** (!) Право ні якому разі не повинно розглядатися як політична необхідність, бо, у такому разі дипломованими вченими, керівниками, багатими тощо завдяки здібностям не стають, а їх – призначають.

В країнах, де сучасна правляча еліта розглядає “право” як категорію вищого рівня цивілізації та прагне усіляко підсилувати в суспільстві ставлення до неї з повагою, право людини на свої персональні дані вважається однією з найголовнішим та найкрихіткіших цінностей. Це виявляється у вимогах делікатного з ним поводження та у максимальному захисті окремими базовими, рамковими законами, які запровадили майже всі країни Європи.

В Україні, судячи з того, що впродовж багатьох років прийняття базового закону та створення відповідного механізму із захисту персональних даних свідомо гальмуються, а норми із захисту персональних даних у наш час продовжують розпорошуватися по всьому законодавству, тримаючись за переробку Закону України “Про інформацію”, на превеликий жаль, можна зробити загальний висновок – влада та країна ще не доросли до того, що має назву “верховенство права”. Але уся історія свідчить, що ігнорування природних прав людини і верховенства права рано чи пізно призводить до негативних наслідків.

Щодо існуючого негативного ставлення до запропонованої у Законі України “Про захист персональних даних” № 2618 від 10.01.2003 р. нової для юриспруденції категорії “право власності людини на свої персональні дані”, то ми впевнені, що її запровадження – це справа часу; як казав Уїльям Джеймс – *“На первых порах новая теория провозглашается нелепой. Затем ее принимают, но говорят, что она не представляет собой ничего особенного и ясна, как божий день. Наконец она признается настолько важной, что ее бывшие противники начинают утверждать, будто они сами открыли ее”*.

6. Виховання людей у розумінні категорії “право” та її піднесення до рівня існуючої категорії “природне право”, на наш погляд, є дуже важливою складовою умов спокою у суспільстві, побудови справжньої демократії, соціально орієнтованого ринкового господарства та функціонування державних органів у напрямі створення громадянського суспільства. В цьому є безумовний імператив людини до держави, який крізь сторіччя продовжує звучати у запитанні великого філософа та мораліста Діогена: *“Навіщо ти живеш, коли не маєш інтересу до того, щоб зробити життя кращим?”*

Використана література

1. М. Швець, В. Брижко, Б. Романюк. Системна інформатизація правоохоронної діяльності: європейські нормативно-правові акти та підходи до упорядкування суспільних інформаційних відносин у зв'язку з автоматизованою обробкою даних у правоохоронній діяльності: посібник: у 2-х кн. – Кн. 2; за ред. члена-кореспондента АПрН України М.Швеця та к.ю.н. Б.Романюка. – К.: НДЦПІ АПрН України, 2006 р. – 287 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року : із змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV.
3. Правознавство: навчальний посібник / В.І. Бобир, С.Е. Демський та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. – К.: ЮрінкомІнтер, 1998.
4. Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 5 ; редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 2001.
5. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994; Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995; Теория государства и права. – М., 1995; Котюк В.О. Теория права. – К., 1996; Загальна теорія держави і права. – К., 1997.
6. Д. Юзова, В. Цимбалюк. До питання вдосконалення механізмів забезпечення принципу верховенства права в Україні // Правова інформатика. – № 4(12)/2006. – С. 38-41.
7. Шевчук С. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції // Українське право. Спецвипуск. – 1998.
8. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 21-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1989. – 924 с.
9. Вейцман Е.М. Великий английский материалист Томас Гоббс. – М.: Знание, 1960.
10. Михайленко Ю.П. Ф. Бэкон и его учение. – М., Наука, 1976.
11. В.Г. Гончаренко. Концептуальні питання політико-правової реформи в Україні: академічні читання. – К.: АПрН України, 14.02.2007.
12. Інформаційний бюлетень ХПГ “Права людини”. – 2007. – 4 (440). – С. 2-3.
13. В.М. Брижко, М.Я. Швець, е-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія. – К.: НДЦПІ АПрН України, 2007 р. – 234 с.
14. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика: учеб. для юридич. вузов и фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – С. 118-121.
15. В. Брижко, Ю. Базанов, Л. Харченко. Ліцензування прав на інформаційні ресурси. – К.: Національне агентство з питань інформатизації при Президенті України, 1997. – 132 с.
16. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності: монографія / кер. авт. кол. М. Швець. – К.: Навчальна книга, 2005. – 639 с.
17. Правова інформатика: підручник. – [2-е вид., доп. та перероб.]; за ред. М. Швеця та ін. – К.: “ПанТов”, 2007. – 524 с.
18. Права человека и защита персональных данных. – Харьков: Фолио, 2000. – 280 с.; Правовой механизм защиты персональных данных: Монография; За ред. д.е.н., професора М.Я. Швеця та д.ю.н., професора Р.А. Калюжного – К.: Парламентське видавництво, 2003. – 120 с.; Інформаційне право та правова інформатика у сфері захисту персональних даних; За ред. члена-кореспондента АПрН України Швеця М.Я. – К.: НДЦПІ АПрН України, 2005. – 451 с.
19. Упорядкування суспільних відносин у сфері захисту персональних даних // Правова інформатика. – 1/2003. – С. 43-47; Про зняття з розгляду Верховною Радою України законопроекту “Про інформацію персонального характеру” // Правова інформатика. – № 2(6)/2005. – С. 52-64; Про прийняття Верховною Радою України в цілому Закону України “Про захист персональних даних” – № 3(11)/2006. – С. 80-90; До питання е-торгівлі та захисту персональних даних // Правова інформатика. – № 1(13)/2007. – С. 12-25.

20. В. Брижко, М. Швець, Ю.Базанов та ін. е-майбутнє та інформаційне право; за ред. члена-кореспондента АПрН України М.Швеця; – [2-е вид., доп.]. – К.: НДЦПІ АПрН України. – 2006. – 232 с.

~~~~~ * * * ~~~~~